

ЩОДО ПОСВІДЧЕННЯ

ЗАПОВІТІВ НАЧАЛЬНИКОМ СЛІДЧОГО ІЗОЛЯТОРА

О. В. Калініченко

здобувач кафедри цивільного та трудового права
Київського університету права НАН України

Стаття присвячена з'ясуванню змісту та особливостей посвідчення заповіту начальником слідчого ізолятора. Сформульовані пропозиції щодо вдосконалення порядку посвідчення таких заповітів і здійснення функцій органами нотаріату. Обґрунтована доцільність створення Державного реєстру осіб, які обмежені в дієздатності та визнані недієздатними.

Ключові слова: заповіт, посвідчення заповіту, начальник слідчого ізолятора, нотаріальний реєстр, обмежено дієздатна, визнана недієздатною особа.

Стаття посвящена определению содержания и особенностей удостоверения завещания начальником следственного изолятора. Сформулированы предложения по усовершенствованию порядка удостоверения таких завещаний и осуществления функций органами нотариата. Обоснована необходимость создания Государственного реестра лиц, ограниченных в дееспособности и признанных недееспособными.

Ключевые слова: завещание, удостоверение завещания, начальник следственного изолятора, нотариальный реестр, ограниченно дееспособное, признанное недееспособным лицо.

Article is devoted to establishing of the substance and features of will witnessing by the chief of imprisonment office. Proposals on improvement of a procedure of imprisonment office chief's will witnessing and carrying out a notary agencies functions are formulated. Introduction of the limited in a capability and incompetent declared persons State register is proved.

Keywords: will, will witnessing, chief of imprisonment office, notary register, limited in a capability, incompetent declared person.

Наявність у людини як учасника цивільних відносин цивільних прав та обов'язків пов'язується законодавцем із поняттям цивільної правоздатності, тобто здатності мати цивільні права та обов'язки. При цьому презюмується, що фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та Цивільним Кодексом України (далі – ЦК України). Одним із таких особистих немайнових прав є закріплене ст. 1234 ЦК право будь-якої фізичної особи з повною цивільною дієздатністю на заповіт, тобто на особисте розпорядження майном на випадок своєї смерті [1].

Слід відмітити, що Конституція України визначає права і свободи людини та їх гарантії змістом і спрямованістю діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3) [2]. Механізм забезпечення вказаного права пов'язується із встановленням особливої форми, порядку вчинення та визнання такого волевиявлення особи державою. Законом встановлена письмова форма заповіту. Крім того, відповідно до ст. 1248 ЦК, заповіт посвідчується нотаріусом. Проте в певних життєвих ситуаціях залучення нотаріуса є фізично не-

можливим, або недоцільним. Саме через зазначені обставини повноваження щодо посвідчення заповітів надано й іншим посадовим і службовим особам (ст. ст. 1251, 1252 ЦК) [1].

Окремі аспекти правового регулювання вчинення посадовими та службовими особами (зокрема й начальниками слідчих ізоляторів) дій, прирівняних до нотаріальних, були об'єктом дослідження В. Чуйкової, Є. Фурси, Л. Шевчук, С. Фурси, Ю. Заїки [3; 4; 5; 6; 7]. Посвідчення заповітів розглядалися побічно зазначеними особами в рамках досліджень, присвячених правовій природі заповіту, особливостям спадкових правовідносин, правовим питанням спадкування за заповітом, в роботах щодо системи спадкового права. Проте окремого дослідження інституту посвідчення заповіту посадовими та службовими особами не проводилось, що й обумовлює актуальність нашої статті.

Метою статті є з'ясування змісту та особливостей посвідчення (процедури) заповіту начальником слідчого ізолятора, виявлення суперечностей у правовому регулюванні зазначеної діяльності та вироблення правових рекомендацій щодо їх усунення.

Відповідно до частини 6 статті 1252 ЦК України право на посвідчення заповіту особи, яка тримається у слідчому ізоляторі, має начальник слідчого ізолятора. Такі заповіти прирівнюються до заповітів, посвідчених нотаріусами [1].

Особливості посвідчення заповітів начальником слідчого ізолятора обумовлені режимом утримання в ньому певних осіб. Начальник слідчого ізолятора має право посвідчити заповіт лише тих осіб, які утримуються під вартою в зазначених закладах. В слідчих ізоляторах можуть утримуватися особи, щодо яких застосовано попереднє ув'язнення, тобто обрано запобіжний захід у вигляді

взяття під варту або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт (ст. ст. 1, 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення») [8]. Відтак, начальник слідчого ізолятора не наділений повноваженнями посвідчувати заповіти працівників очолюваної ним установи.

Процедура посвідчення заповіту осіб, які тримаються у слідчому ізоляторі, врегульовано в Порядку посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених [9] (далі – Порядок). Відповідно до частини 2 пункту 1 зазначеного Порядку начальник слідчого ізолятора має право на посвідчення заповіту осіб, узятих під варту, та засуджених, стосовно яких вирок суду не набрав законної сили, за погодженням з посадовою, службовою особою чи органом, у провадженні яких перебуває справа. Подібна правова конструкція викликає певні заперечення.

По-перше, Порядком значно звужено перелік категорій осіб, які мають право на посвідчення заповітів в умовах утримання в слідчому ізоляторі. До них віднесено: узяті під варту та засуджені, щодо яких вирок суду не набрав законної сили. Загальновідомими є численні випадки утримання осіб в слідчих ізоляторах з порушенням строків їх утримання, після винесення виправдувальних вироків, осіб, щодо яких набув чинності вирок суду тощо. Вбачається, що застосування вичерпного переліку категорій осіб, заповіти яких можуть посвідчуватись начальником ізолятора, призведе до необґрунтованих обмежень прав зазначених осіб. Натомість, ЦК України визнає вказане право за всіма без винятку особами, які утримуються в слідчому ізоляторі.

По-друге, можливість посвідчення заповітів начальником слідчого ізолятора обумовлюється в Порядку необхідністю отримання згоди посадової, службової особи чи органу, у провадженні яких

перебуває справа, в рамках якої санкціоновано утримання особи в ізоляторі. Подібне обмеження також прямо суперечить вимогам ЦК України, оскільки право на заповіт згідно зі ст. 1252 ЦК є безумовним.

Не можна визнавати зазначені обмеження права особи на заповіт обґрунтованими необхідністю досягнення мети попереднього ув'язнення, оскільки його реалізація аніяк не може посприяти ухиленню особи, взятої під варту, від слідства і суду, перешкоджанню встановленню істини в кримінальній справі або зайняттю злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироку та видачі особи (екстрадиції) або її транзитного перевезення (ст. 2 Закону України «Про попереднє ув'язнення»). Це пов'язано з тим, що особа, підписуючи заповіт, не передає будь-кому жодних майнових прав, розпорядження робиться тільки на випадок смерті заповідача. Також згадане обмеження жодним чином не може спричинити порушення особою режиму в місцях попереднього ув'язнення.

Враховуючи, що зазначені протиріччя є необґрунтованими та суперечать вимогам Конституції України [2], вимог Загальної декларації прав людини [10], інших міжнародних правових норм і стандартів поводження з ув'язненими і не можуть мати на меті обмеження прав і свобод людини, яка утримується в місцях попереднього ув'язнення, відповідні приписи Порядку мають бути приведені у відповідність зі ст. 1252 ЦК України.

Наступною особливістю є необхідність присутності не менш як двох свідків під час посвідчення заповіту особи, яка утримується під вартою у слідчому ізоляторі, начальником ізолятора (ч. 2 ст. 1253 ЦК України) [1]. Зазначене положення закону обумовлено тим, що присутність свідків при посвідченні заповіту убезпечує від зловживань з боку адміністрації

ізолятора (оскільки заповідачі не в змозі самостійно захистити свої цивільні права в умовах утримання в слідчому ізоляторі), а спадкоємців від майбутніх спорів.

Свідками можуть бути лише особи з повною цивільною дієздатністю. При посвідченні вони зачитують вголос заповіт та ставлять свої підписи в ньому. У заповіті зазначаються прізвище, ім'я, по батькові свідка, дата його народження, місце проживання, реквізити паспорта чи іншого документа, на підставі якого встановлено особу свідка, підписи на ньому.

Поява у спадкових правовідносинах зазначених осіб хоча й ускладнює процесуальну сторону спадкування, але в той самий час створює гарантії для реалізації громадянами своїх прав. Не можуть бути свідками: службова особа, яка посвідчує заповіт; спадкоємці за заповітом; члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом; особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт.

Залучення в умовах слідчого ізолятора свідків передбачає або їх службову (підлеглі працівники ізолятора) чи іншу залежність від вказаної посадової особи (рідні осіб, що утримуються під вартою), або ж їх зацікавленість в підтриманні добрих відносин з начальником слідчого ізолятора (друзі, ділові партнери). Вірогідність участі в посвідченні заповіту незацікавлених осіб не виключається, але ж, виходячи зі специфіки режиму слідчого ізолятора, є мізерною. Подібний механізм не можна визнати таким, що відповідає меті забезпечення права особи на вільне волевиявлення при заповіданні.

Вважаємо, що задля досягнення вказаної мети в якості свідків при посвідченні заповіту в слідчому ізоляторі повинні залучатись особи, інтереси яких полягають у забезпеченні прав та свобод, осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах. Такими особами слід визнавати пе-

редусім захисників зазначених осіб. Саме вони уповноважені здійснювати захист прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого та надання їм необхідної юридичної допомоги при провадженні у кримінальній справі. Присутність захисника під час посвідчення заповіту осіб, що утримуються в слідчих ізоляторах, цілком відповідає сутності та охоплюється змістом категорії «необхідна юридична допомога при провадженні у кримінальній справі». Основним обов'язком захисника при цьому (відповідно до ч. 1 ст. 47 Кримінально-процесуального кодексу України [11]) є застосування засобів захисту, передбачених законами України, з метою забезпечення дотримання прав, свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого.

Слід вказати, що в порядку ч. 9 ст. 1252 ЦК України заповіти, посвідчені начальником слідчого ізолятора, прирівнюються до заповітів, посвідчених нотаріусами [1]. Однак, питання щодо надання вказаній особі права посвідчувати заповіти залишається дискусійним. Це обумовлено тим, що посвідчення заповітів не можна зводити лише до технічної дії. Посвідчення заповіту передбачає з'ясування істинної волі заповідача, його психічного стану на момент укладення заповіту. Проте на практиці посвідчення заповітів начальником слідчого ізолятора має здебільшого формальний характер, оскільки останній виконує зовсім іншу функцію (наглядову) та, відповідно, не є спеціалістом в сфері нотаріальної діяльності.

Розглядаючи заповіти, що прирівнюються до нотаріальних, необхідно підкреслити, що ці випадки треба розцінювати не як правило, а лише як виняток із нього.

А чи зобов'язаний начальник слідчого ізолятора дотримуватися таємниці вчинення нотаріальних дій?

Згідно із пунктом 3 Порядку, начальник слідчого ізолятора зобов'язаний при посвідченні заповіту додержуватись таємниці вчинення нотаріальних дій та не розголошувати відомості, які йому стали відомі у зв'язку з посвідченням заповіту. Начальник слідчого ізолятора несе відповідальність за додержання таємниці посвідчених заповітів.

Начальник слідчого ізолятора під час посвідчення заповітів повинен встановити особу та перевірити її цивільну дієздатність. Зазначені дії зводяться до формального встановлення відповідності особи документам, віку, з яким пов'язується наявність повної цивільної дієздатності, або ж підтвердження обставин набуття повної дієздатності до досягнення повноліття. При цьому начальник слідчого ізолятора не має достовірної інформації щодо можливої наявності рішення суду про визнання недієздатною або обмежено дієздатною фізичної особи, яка звернулася за таким посвідченням, що набрало законної сили.

Нотаріусом дієздатність громадянина перевіряється (окрім зазначених документів) також на підставі його переконаності в результаті проведеної розмови та роз'яснення наслідків вчинення нотаріальної дії у здатності цієї особи усвідомлювати значення цієї нотаріальної дії, її наслідків та змісту роз'яснень нотаріуса, а також відповідності волі і волевиявлення особи щодо вчинення нотаріальної дії. При цьому нотаріус може вимагати надання довідки про те, що особа не страждає на психічний розлад, який може вплинути на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними. Аналогічно перевіряється дієздатність і посадовими (службовими) особами, яким надано право посвідчувати заповіти.

Не можна визнати цю процедуру такою, що цілковито відповідає вимогам законодавчих актів України, оскільки

обсяг дієздатності може обмежуватись, або ж особа визнаватись недієздатною лише судом в порядку, встановленому ст. ст. 36, 37, 39-41 ЦК України. Вважаємо, що нотаріус не може відмовляти особі в посвідченні заповіту в разі відсутності в нього відомостей про обмеження її дієздатності, або визнання недієздатною. Також не можна обумовлювати посвідчення заповіту необхідністю подання зацікавленими особами будь-яких додаткових довідок, в т. ч. медичних, оскільки до компетенції таких органів та установ не входить визначення дієздатності особи. Вказані питання є виключною компетенцією судів.

В той же час повинно бути забезпечене повноваження нотаріусів та інших посадових (службових) осіб щодо встановлення обсягу дієздатності фізичних осіб при їх зверненні для посвідчення заповітів. Приєднуємося до думки С. Я. Фурси про доцільність створення Державного реєстру осіб, обмежених в дієздатності та визнаних недієздатними, при цьому нотаріуси та інші посадові (службові), які використовують в своїй діяльності зазначену інформацію, особи повинні мати вільний доступ до вказаного реєстру [12, с. 320]. Подібний механізм значно спростить процедуру перевірки обсягу дієздатності фізичних осіб, а значить і посвідчення заповітів, зменшить кількість випадків відмови у вчиненні нотаріальних дій. Нотаріуси та інші посадові (службові) особи не повинні брати участь у вирішенні питань обмеження в дієздатності або визнання недієздатними фізичних осіб. Такі питання повинні порушувати перед судом зацікавлені особи, в порядку, встановленому Цивільним-процесуальним кодексом України.

Начальник слідчого ізолятора зобов'язаний роз'яснити заповідачу його право скасувати чи внести зміни до запо-

віту; заповісти усе своє майно або його частку, в тому числі предмети домашньої обстановки та вжитку; заповісти вклад, який зберігається у банку (фінансовій установі), заповісти майно одній або кільком особам як тим, що входять, так і тим, що не входять до кола спадкоємців за законом, юридичним особам, а також державі; позбавити у заповіті права спадкування одного, кількох або всіх спадкоємців за законом; зазначити у разі складення заповіту на користь кількох спадкоємців, в яких частинах кожному з них заповідається майно.

Заповіт складається і посвідчується начальником слідчого ізолятора у двох примірниках. Один примірник заповіту видається заповідачу (постає питання про доцільність такої видачі в контексті можливості його збереження в умовах ізолятора), другий – у той самий день передається до державного нотаріального архіву за постійним місцем проживання заповідача. Якщо заповідач не мав постійного місця проживання в Україні або місце його проживання невідоме, заповіт передається до державного нотаріального архіву м. Києва.

Конституцією України (ч. 1 ст. 34) закріплено право кожного, хто на законних підставах перебуває на території України, на свободу пересування, вільний вибір місця проживання. Особа протягом свого життя в силу різноманітних обставин може неодноразово змінювати своє місце проживання. У зв'язку з цим, викликає заперечення доцільність надсилання заповітів до державних нотаріальних контор за постійним місцем проживання заповідача. Так, зазначений припис може суттєво ускладнити розшук оригіналу заповіту спадкоємцями, в разі виникнення спору щодо дійсності заповіту (а в разі невнесення даних до Спадкового реєстру, взагалі унеможливить прийняття спадку відповідно до волі спадкодавця). До-

цільним вбачається покладання функцій зі зберігання заповітів на один державний орган (установу). Усунення дублювань функцій різних органів, посадових осіб та установ сприятиме скороченню штатів, необхідних для їх виконання, економії бюджетних коштів та можливості встановлення істини в разі виникнення спорів.

Посвідчений заповіт реєструється в реєстрі для реєстрації заповітів, що прирівнюються до нотаріально посвідчених (далі – Реєстр), форма якого встановлюється Мін'юстом. Кожний заповіт реєструється під окремим порядковим номером. Номер, під яким зареєстровано заповіт, зазначається в посвідчувальному написі на обох примірниках заповіту. Реєстр повинен бути прошнурований, аркуші пронумеровані. Реєстрація заповітів провадиться начальником слідчого ізолятора тільки після підписання заповідачем та скріплення печаткою посвідчувального напису на документі.

Натомість в жодному нормативно-правовому акті Мін'юсту не визначені місце, порядок та строки зберігання Реєстрів, які є не так внутрішньою документацією слідчих ізоляторів (не є характерними для установ пенітенціарної служби), як виконують функцію забезпечення дій, що прирівняні до нотаріальних (тобто належать до сфери юстиції). Однак, враховуючи, що запис у реєстрі про посвідчення заповіту визнається доказом його вчинення (ч. 6 п. 10 Порядку посвідчення заповітів), врегулювання питань, пов'язаних із зберіганням закінчених Реєстрів, має принципове значення.

Відомості про посвідчені заповіти підлягають внесенню до Спадкового реєстру в порядку, встановленому Положенням про Спадковий реєстр [13]. Зміна і скасування таких заповітів здійснюється в такому ж порядку, як і заповітів, що посвідчені нотаріусами (ст. 1254 ЦК України).

Враховуючи проаналізовані в статті особливості та зміст процедури посвідчення заповітів начальником слідчого ізолятора, можна визначити її як форму забезпечення державою права особи на розпорядження в разі її смерті в умовах утримання в слідчому ізоляторі (в режимі ізоляції від суспільства), коли залучення нотаріуса є неможливим. В свою чергу, виявлено недоліки в правовому регулюванні посвідчення заповітів начальником слідчого ізолятора, що дозволило сформулювати певні пропозиції із вдо-

сконалення порядку посвідчення заповітів начальником слідчого ізолятора та здійснення функцій органами нотаріату. Наголошується на необхідності врегулювання порядку та строків зберігання Реєстрів заповітів, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, створення Державного реєстру осіб, обмежених в дієздатності та визнаних недієздатними. Також запропоновано відповідні зміни до Порядку посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених, та окремих законодавчих актів.

Список використаної літератури

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. (зі змінами та доповн.) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Чуйкова В. Ю. Правові питання спадкування за заповітом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ю. Чуйкова ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 1999. – 24 с.
4. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці [текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Є. І. Фурса ; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 218 с.
5. Шевчук Л. В. Заповіт як підстава виникнення правонаступництва в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. В. Шевчук ; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 17 с.
6. Заїка Ю. О. Форми заповіту: шляхи вдосконалення /Ю. О. Заїка // Вісник академії адвокатури України. – 2006. – №5. – С. 47-52.
7. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко, С. Я. Рабовська, О. О. Кармаза та ін. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2008. – 1216 с.
8. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 р. № 3351-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №35. – Ст. 360 (зі змінами та доповн.).
9. Про порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 р. № 419 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
10. Загальна декларація прав людини. Міжнародний документ від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
11. Кримінально-процесуальний Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – №37. – С.11. – Ст. 1370.
12. Фурса С. Я. Нотаріальний процес: Теоретичні основи [текст] / С. Я. Фурса. – К., Істина, 2002. – 360 с.
13. Про спадковий реєстр [текст] : Наказ Міністерства юстиції України від 07.07.2011 р. № 1810/5, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 11.07.2011 р. за № 831/19569 // Офіційний вісник України. – 2011. – №54. – С. 34. – Ст. 2155.